

СПРОСТУВАННЯ ПОГЛЯДІВ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ ПРО НАЦІОНАЛЬНО-ЕТНІЧНУ ТА ІСТОРИЧНУ ЄДНІСТЬ РОСІЯН І УКРАЇНЦІВ

Ніколаюк Т. А.

Вступ

12 липня 2021 року російський президент В. Путін у статті «Про історичну єдність росіян і українців» наголосив: «І росіяни, і українці, і білоруси – спадкоємці Київської Русі, що була найбільшою державою Європи». Російський керівник далі оголосив міфологему про ідентичність Київської держави із так званою середньовічною Московською Руссю, яка, на думку автора: «Стала центром возз'єднання, що продовжила традицію давньоруської державності»¹. Далі у цій статті стверджується російська парадигма про нібито «прогресивну інтеграцію українських земель в єдиний православний російський простір»². Російський президент також наголошує на тому, що «наші (тобто спільні українські та російські) духовні, людські, цивілізаційні зв'язки формувалися століттями, сягають одних джерел, гартувалися загальними випробуваннями, досягненнями та перемогами»³.

Ці міфологеми стали ідеологічною зброєю, яку В. Путін застосував 24 лютого 2022 року під час оголошення війни українському народові. Тому під час військової агресії Росії проти України постала нагальна потреба у розвінчанні ідеологічних постулатів російської ворожої пропаганди.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Розглядаючи сучасні російські карти, які стосуються середньовічного періоду Московії, виявляємо дуже цікаву деталь – Московія позначена виключно як Росія. Як зазначає один з провідних спеціалістів у галузі історіографії, нової та новітньої історії Східної Європи, відомий історик С. Плохій «питання російської ідентичності та її географічного розповсюдження являє собою не тільки науковий інтерес, адже визначає питання війни та миру вздовж східних кордонів Європи як для сучасного, так і для прийдешніх поколінь»⁴.

Як влучно зазначив відомий дослідник Є. Наконечний: «Наповнена міфологемами російська історіографія виникла і функціонує як невід'ємна частина

державної імперської ідеології»⁵. Підтвердженням цієї думки є, наприклад, колекція Державного історичного музею у Москві, яка репрезентує історичне минуле Російської Федерації артефактами, знайденими на теренах сучасної України. Експозиція музейних залів сформована відповідно до офіційної історичної концепції, у якій стверджується наявність у Східній Європі впродовж IX–XIII століть слов'янської так званої «Давньоруської держави», населеної нібито «єдиною давньоруською народністю», частина якої пізніше переселилася у «Московську Русь» – справжню історичну спадкоємицю великокняжого Києва. Абсолютно не зрозумілим та надуманим виглядає штучне поглиблення офіційною російською історіографією початкового етапу зародження Російської державності. Насправді історичне становлення майбутньої Московії відбувалося в географічних межах Залісся, населеного фіно-угорськими племенами.

Натомість музейна експозиція Державного Історичного Музею у Москві репрезентує артефакти чужої державності, а саме української. Починаючи з 8-ого залу, артефакти якого відносяться до початкову добу зародження нібито російської державності, музейники використовують історичні назви та міфологеми москвоцентричних історичних праць – «Давньоруська держава у IX–XII століттях», «Давньоруське місто XI – першої половини XIII століття», «Внутрішня та зовнішня політика давньоруської держави у період феодального роздроблення (середина XII – перша половина XIII століття)», «Культура Давньої Русі IX – першої половини XIII століття».

У той же час колекції цих залів насичені артефактами, знайденими на теренах середньовічних слов'янських міст України-Русі – від Києва і Чернігова до Новгороду та Пскова. Хоча відомо, що впродовж XII століття, під час феодальних війн між князями із династії Рюриковичів за великокняжу владу, ці міста опинилися далеко від географічних теренів формування Ростово-Суздальської землі – ядра майбутньої Російської державності.

Через недоступність сайту Державного Історичного Музею у Москві авторка використовує власні фотографії плану-схеми музейної експозиції цього музею (рис. 1).

¹ Путін, В. 2021. Об историческом единстве русских и украинцев. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Плохій С. Загублене царство. Історія «Русского мира» з 1470 до сьогодні. Переклад з англійської В. Євменова. 2019. С. 5.

⁵ Наконечний Є. П. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями / Передмова Я. Дашкевича. 2001. С. 14.

Рис. 1. План-схема Державного історичного музею. Зали 8-12. Москва. Власне фото авторки

Рис. 2. План-схема Державного історичного музею. Зал 13. Москва. Власне фото авторки

Досвідченого історика найбільше дивує музейна експозиція 13-ої зали російського Державного Історичного Музею, у якій демонструються артефакти з теренів середньовічної Московії з назвою «Створення єдиної Російської держави (XIV – XVI століття)». Ми бачимо, що Московська держава замість фіно-угорської назви Московія позначається лише церковним грецьким терміном «Росія» (рис. 2).

Таким чином, можна стверджувати, що на державному рівні російська політична еліта привласнила історичну спадщину сусідньої незалежної держави – України. Тому російський президент В. Путін у своїх чисельних «історичних екскурсах» весь час висуває претензії росіян на історичну спадщину

Київської держави, наполягаючи на історичній єдності росіян і українців.

Як зазначив доктор філологічних наук Г. Півторак: «Визнання справжнього процесу формування російської народності з XII століття у межах Володимиро-Суздальського князівства робило неправомірними претензії Росії не тільки на територіальну, але й на культурну спадщину Київської Русі, а приєднання України до складу Російської імперії виглядало б не як справедливе повернення Москві давніх російських земель, а як загарбання земель сусіднього народу»⁶.

Тому для українських істориків важливим практичним завданням є спростування історичних міфологем, якими оперує політична еліта країни-агресора. Ознайомившись із ідеологічною аргументацією російського президента, авторка вирішила спростувати озвучену В. Путіним напередодні нападу на Україну тезу про спільні національно-культурне та історичне минуле росіян і українців.

⁶ Півторак Г. Формування і рання історія російської народності й російської держави. *Історичний атлас України. Найдавніше минуле, Русь Київська держава. Галицько-Волинська держава*. 2010. С. 238.

Аналіз останніх досліджень, джерел і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які спирається автор. Зазначимо, що саме імперський історик М. Карамзін у праці «История государства российского» одним з перших включив епоху Київської Русі у початковий період становлення Російської державності, базуючись на середньовічній генеалогічно-династичній ідеї панівної верхівки та на постійному змішуванні етнімічних понять «Русь» і «Россія»⁷. Інший «великий літописець» В. Ключевський також розпочинав свої лекції з Російської історії не з початку формування фіно-угорської Ростово-Суздальської державності, а саме з Русі Дніпровської, слов'янської: «С VIII до XIII в. масса русского населения сосредоточивалась на среднем и верхнем Днепре с его притоками и с его историческим водным продолжением – линией Ловать – Волхов... Это Русь Днепровская, городская, торговая»⁸.

Що стосується міфологеми про «київську спадщину», яку російська еліта прагнула собі повернути, то відомий дослідник російських історичних міфів Е. Кінан стверджував: «Цей міф був остаточно прийнятий московською політичною елітою у XVII ст. і «з'явився під час або відразу після московської експансії на київську територію»⁹.

Вже у 1904 р. М. Грушевський здійснив «сміливий і ґрунтовний нарис розмежування великоруського та українського історичних процесів»¹⁰. Як зазначив український історик, саме на абстрактній генеалогічній ідеї династичної спадковості Рюриковичів і ґрунтуються всі імперські історичні претензії М. Карамзіна на політичну та культурну спадщину Київської держави. Хоча саме етнічний фактор М. Грушевський вважав важливішим від династично-політичного.

Як влучно зазначив дослідник Є. Наконечний: «У відриві від Києва вся російська культурна традиція втрачає свої корені. Зовсім іншого тлумачення набирає тоді процес формування російського народу, інакшим буде тоді початок російської державності, церкви, російської мови, російської літератури, мистецтва, права тощо. Тоді росіянам доведеться, так би мовити, переписати свою метрику, поміняти паспорт і скласти нову біографію»¹¹. Тому російські політичні міфологізатори не збираються відмовлятися від історично-

культурної спадщини великокняжого Києва. Більше того, саме такий імперський підхід і артикулював президент Росії В. Путін у своїх промовах та статтях, заперечуючи право українців на власну державність.

Докази про відмінність середньовічної Московії від слов'янської Русі та розмежування російського й українського історичних процесів надають середньовічні картографи. Європейські карти є своєрідними енциклопедіями тогочасних знань про світ, завдяки яким люди отримували інформацію про природні та ландшафтні характеристики, відстані, маршрути, кордони, політичний і національний устрій держав.

На середньовічних картах світу та Європи територію Московії зображували досить часто. Московські володіння Рюриковичів у XVI столітті були відтворені на картах німецького дипломата З. Герберштейна, англійського мандрівника Антонія Дженкінсона, картографів Антонія Віда, Герарда Меркатора, Себастьяна Мюнстера та інших. Опису цих карт присвячено багато праць українських істориків¹². У своїх дослідженнях українські науковці пояснили значення та вживання терміну «Русь» в документах кінця XV – XVI століть, а також довели, що ця назва позначає окремі території тогочасної України-Русі у складі Литовсько-Польської держави, але зовсім не Московії.

Для спростування міфологеми про ідентичність середньовічної Московії та слов'янської Русі, яка майже повністю (крім Галичини) до середини XVI століття входила до складу Великого Князівства Литовського, а пізніше – до Речі Посполитої, авторка статті вирішила звернутися до колекції карт Національного музею у Кракові, на сайті якого відкрито вільний доступ до картографічного матеріалу, а також до мап в альбомі «Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст.»

З багатьох карт, на яких зображені середньовічні Литовська та Польські держави і Московія, авторка статті використала мапи Себастьяна Мюнстера від 1598 року «Новий опис Польщі та Угорщини»¹³ та Антонія Дженкінсона від 1593 року «Московія, найпросторіше велике князівство. Опис із місцевостями автора Антонія Дженкінсона, англійця»¹⁴.

⁷ Карамзін Н. История государства Российского. 2013. 440 с.

⁸ Ключевський В. Русская история: Полный курс лекций: в 3-х томах. Т. 1. 2002. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Vasilij_Klyuchevskij/kurs-russkoj-istorii/2.

⁹ Кінан Е. Російські міфи про київську спадщину/ Збірка статей. Російські історичні міфи 2001. URL: <http://litopys.org.ua/keenan/keen03.htm>.

¹⁰ Грушевський М. Твори: у 50 т. Звичайна схема «русської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. Т. 1. 2002. С. 75-82.

¹¹ Наконечний Є. П. Вказ. праця. С. 43.

¹² Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. 2013. 208 с.; Гордєєв А. Ю. Карти-портолани XIII–XVII ст.: особливості та роль у розвитку картографії. 2009. 408 с.

¹³ Claudius Ptolemaeus, Sebastian Munster. POLONIA ET VNGARIA XV NOVA TABVLA. [recto]: POLONIAE ET VNGARIAE DESCRIPTO. [z]: GEOGRAPHIA Universalis, Vetus et Nova, complectens Clavdii Ptolemaei Alexandrini Enarrationis libros VIII. Basileae apud Henrichvm Petrvvm Mense Martio Anno M.D.XL. 1540. / Мр. 1598. URL: <http://mbc.malopolska.pl/dlibra/doccontent?id=83007>.

¹⁴ Moscoviae maximi amplissimi qve dvcatvs. Chorographica de scriptio. Autore Anthonio Jankinfono Angolo. 1593. В кн.: Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. 2013. С. 74-75. URL: <https://archive.org/details/mapy2006/page/1/mode/2up>

Німецький гуманіст, картограф і космограф Себастьян Мюнстер (1488–1552) у 1540 році створив найвідомішу мапу із зображенням Східної Європи середини XVI століття, надруковану у базельському виданні «Географії Птолемея». Мапа регулярно перевидавалась аж до 1628 р. (близько 40 видань)¹⁵.

Антоній Дженкінсон, засновник англійських лордів Ліверпуль, великий діяч англійської «Московської компанії», впродовж 1557-1572 років шість разів приїздив до Москви. Він був прийнятий московським царем Іваном Грозним, і саме через нього велося листування царя з англійською королевою Єлизаветою. Використана авторкою мапа є однією із відомих переробок карти Московії А. Дженкінсона від 1562 року, виготовленою гравером Герардом де Йоде. Вона вперше з'явилася в атласі *Speculum Orbis Terrarum* 1578 року, а пізніше була перевидана його сином Корнеліусом де Йоде у атласі 1593 року¹⁶.

Окрім картографічного матеріалу, авторка також дослідила свідчення про географічне положення Московії, її етнічний склад та звичаї її мешканців, які у 1526 році у своєму листі до папи Климента VII надав католицький єпископ Павло Іовій Новокомський¹⁷.

Щоб довести безпідставність претензій сучасної російської еліти на ідентичність росіян і українців, авторка дослідила етимологію терміну «москаль», яким позначали фіно-угорських мешканців Московії. Для цього були проаналізовані тексти листів польського короля Сигізмунда II Августа до англійської королеви Єлизавети 1566-69рр¹⁸. Також були залучені листи керівників Гетьманщини, які під час Визвольної війни Б. Хмельницького спілкувалися із московськими полковниками¹⁹.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Невирішеним у картографічних та історичних дослідженнях залишалося питання про застосування окремими середньовічними картографами та іноземцями назви *Russia* (латиною) для позначення не лише Русі-України, а й володінь московських Рюриковичів. Тому авторка зосередилася на вирішенні цього питання, яке є важливим. Бо саме вживання деякими середньовічними картографами назви «Русь» разом із фіно-угорським термі-

ном «Московія», й призвело до появи імперських уявлень про тотожність сучасних росіян і українців.

Постановка завдання. На основі аналізу картографічних, історичних та літературних джерел довести неправдивість тверджень російських істориків про ідентичність України-Русі та Московії, довести абсурдність історичних претензій сучасної політичної еліти Російської Федерації на національно-культурну та історичну спадщину великокняжого Києва і Литовської Русі.

Виклад основного матеріалу. До 988 року у Східній Європі утворилося поліетнічна держава Русь із центром у Києві, правитель якої князь Володимир Великий особисто охрестився у греко-візантійському обряді, а потім охрестив всю країну²⁰. Константинопольський патріарх призначав митрополита Київського і Всієї Русі, і вся православна ойкумена у патріаршій канцелярії отримала назву «*Росія*» (грецькою мовою «*Ρωσία*», латинською мовою «*Russia*»)²¹.

Після розпаду Київської Русі на її землях утворилися самостійні князівства і боярські республіки. Згодом вони були захоплені або потрапили в орбіту впливу сусідніх держав, переставши бути самостійними суб'єктами міжнародного права. Литовські князі з династії Гедиміна у XIV ст. приєднали до Литви чималу частину руських земель, хоча за право володіти ними мали постійно виплачувати данину Золотій Орді. На думку литовського вченого А. Бумблаускаса «був утворений кондомініум ВКЛ (Великого Князівства Литовського) і Золотої Орди»²². При цьому литовська політична еліта перейняла мову, законодавство, православну віру і культуру русичів. Литовські князі хрестилися за православною вірою.

Одночасно на периферії колишньої Київської Русі, у Заліссі, відбулася остаточна інтеграція заліських земель до складу Золотої Орди, внаслідок чого заліські володіння Рюриковичів стали об'єктом правової, економічної, політичної та культурної системи татарської держави. У Заліссі розпочалось формування нового політичного центру із Москвою, куди в 1325 році остаточно переніс свою резиденцію митрополит Київський і Всієї Русі.

Це призвело до того, що литовські князі стали домагатися від Константинопольського патріарха поставлення для православних Литовської Русі власного митрополита. З цієї причини Константинопольська Патріарша канцелярія змушена була у 1356 році відокремити власне слов'янську Русь,

¹⁵ Білик І. О., Науменко К. М. Україна і українці очима світу: бібліографічний покажчик. 2018. С. 102.

¹⁶ *Вавричин М.*, Дашкевич Я., Кришталович У. Вказ. праця. С. 74-75.

¹⁷ Pauli Iovii Novocomensis, de Legatione Basilii magni Principis Moscoviae ad Clementem VII. T. 1. 1836. С. 569-590. URL: <https://www.prlib.ru/item/1091184>.

¹⁸ Хрестоматия по русской истории / сост. М.Н. Коваленский и др. Т. II; ред. А.Д. Удальцов. 1923. С. 52-53. URL: <https://archive.org/details/khrestomatiiapor02kova/page/50/mode/2up?view=theater>.

¹⁹ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: в 3 т. Т. 2: 1648-1651 годы. 1953. 558с.; Т. 3: 1651-1654 годы. 1953. 646 с.

²⁰ Півторак Г. Етнічна належність Київської Русі та її консолідуючий етнос (Київська Русь як ранньоукраїнська держава). Історичний атлас України. Найдавніше минуле, Русь Київська держава. Галицько-Волинська держава. 2010. С. 123.

²¹ Клосс, Б. М. О происхождении названия «Россия». 2012. С. 4.

²² Бумблаускас А. Династія Гедиміновичів і заволодіння Україною. *Україна: литовська доба 1320-1569*. 2016. С. 9.

Рис. 3. Claudius Ptolemaeus, Sebastian Munster, POLONIA ET UNGARIA, XV, NOVA TABVLA (Новий опис Польщі та Угорщини)

Muzeum Narodowe w Krakowie. No: MNK VIII-kart. Mp. 1598

тобто території, яка входила до Литовського князівства, від хрещених у православну віру фіно-угрів, які жили у Заліссі²³. У грудні 1375 року Руська митрополія мала двох призначених у Константинополі митрополитів – Київського Кипріяна та московського Алексія. На жаль, литовська православна митрополія не набула наступності.

Наприкінці XIV століття великий литовський князь Вітовт (1392-1430) припинив виплачувати данину монголам, що призвело до остаточного правового утвердження в Європі незалежної Литовсько-Руської держави під керівництвом князів з династії Гедиміновичів. Вітовт також відмежував православних своєї держави від московської митрополії, створивши 1415 року у Новгородку окрему від Московії православну митрополію і закріпивши це інституційно²⁴.

Як зазначив історик А. Бумблаускас: «етнічне

«католицьке» ядро держави ВКЛ з точки зору території становило 10%, а за кількістю жителів – 20%»²⁵. Тобто, всупереч твердженням російського президента-агресора, саме 80% православного слов'янського населення Литовського князівства були справжніми правонаступниками історичної та культурної спадщини Київської Русі.

Натомість московська православна еліта, яка до кінця XV століття перебувала у васальній залежності від Золотої Орди, успадкувала її політичний та економічний устрій, а фіно-угорські й татарські мешканці Московії – її ментальність. Пізніше, коли у 1458 році Московська митрополія остаточно вийшла з-під юрисдикції Константинопольського патріархату, оформилися дві незалежні одна від одної православні руські митрополії: Київська (латинською «*Russiam inferiorem*»), яка обслуговувала релігійні потреби населення Литовської Русі, і окрема від Константинополя Московська (латинською «*Russia*»), що охопила православні володіння

²³ Карташев А.В. Очерки по истории Русской церкви: в 2 т. 2007. Т. 1. С. 202-203.

²⁴ Бумблаускас А. Зміни Вітовта. Вказ. праця. 2016. С.13.

²⁵ Бумблаускас А. Зміни Вітовта. Вказ. праця. 2016. С.13

Рис. 4. *Moscoviæ Maximi Amplissimi Qve DUCatvs chorographica descriptio. Authore Antonio Iankinsono Anglo. 1593*

московських Рюриковичів²⁶. Оскільки у 1480 році московський князь Іван III відмовився сплачувати татарському хану данину і проголосив себе спадкоємцем «всієї Русі», фіно-угорську назву Московію на мапах почали дублювати православним словосполученням «*Russia alba*». На думку історика А. Карташова: «Термін «*alba*» має значення «вільний від підданства, данини і податків»²⁷.

При цьому середньовічні картографи чітко відрізняли Литовську Русь від Московської держави. Наприклад, на карті середини XVI століття німецького картографа Себастьяна Мюнстера «*Новий опис*

Польщі та Угорщини» територія «*Russia*» позначена як складова частина володінь Литви і Польщі (рис. 3).

Окремо, на півночі, у лівих верхів'ях Дніпра, географічним терміном «*Московія*» німецький картограф позначив окрему від Литви та Польщі державу – Московське царство, населену фіно-угорським етносом із столицею «*Moschia*». При цьому картограф продублював церковним православним терміном (латинською мовою «*Russia alba*») фіно-угорську назву Московії (рис. 3).

На мапі А. Дженкінсона від 1593 року Московська держава позначена лише фіно-угорською назвою «*Moscovia*» (рис. 4).

Ця мапа охоплює територію від Білого моря

²⁶ Карташев А.В. Указ. соч. 2007. Т. 1. С. 237-238.

²⁷ Там само. С. 241.

на півночі, до дельти Волги і гирла Дніпра на півдні, від Києва на заході до витоку Ками на сході. Вздовж всієї території Подніпров'я розміщено підпис лат. «*Livania Pars*» (рис. 4).

Малюнки, розташовані картографом на землях, які співпадають з європейською частиною сучасної Російської Федерації, доводять, що іноземці сприймали Московію як архаїчну країну з переважно фіно-угорським (меря, мордва, мещера) та частково татарським населенням. На Півночі та в центрі Московії знаходимо зображення оленів, вовків, на Північному Кавказі намальовано дві кибитки, запряжені верблюдами з погоничем і з надписом «Орда». У правому верхньому куті, між річками Печорою і Об'ю міститься малюнок «Золотої Баби»²⁸.

При порівнянні картографічних свідчень XVI століття про географічне найменування Московської держави з даними тогочасних західноєвропейських дипломатів, можна стверджувати, що іноземці позначали московські землі Рюриковичів також подвійним найменуванням: або фіно-угорським «*Московія*», або грецьким православним – «*Біла Русь*» («*Russia alba*»), відокремлюючи ці території від слов'янської «*Червоної Нижньої Русі*» («*Russiam inferiorem*»). Так дипломат Павло Іовій у 1526 році повідомляв, що Московію, де мешкали *московити*, називають «*Russia alba*», а частину слов'янської Литви, яка була заселена «*Roxolani*», – «*Russiam inferiorem*»²⁹.

Тобто, і тогочасні іноземці, і картографи однозначно вказували на те, що у XVI ст. європейська православна ойкумена була поділена на дві частини: **слов'янську Русь і фіно-угорську Московію, яка межувала з Тартарією**. Слов'янська Русь мала назву «*Нижня Русь*» (латинською мовою «*Russiam inferiorem*») і була населена русами-слов'янами. Вона до середини XVI століття перебувала під владою польського короля і одночасно литовського князя і географічно не співпадала з Московською державою. Московія, фіно-угорська назва якої латинською мовою на картах іноді дублювалася грецьким церковним терміном «*Біла Росія*» (лат. «*Russia alba*»), була населена переважно неслов'янськими народами, частина з яких прийняли православ'я. **При цьому слід зазначити, що найменування московських володінь Рюриковичів «Росією» (грецькою *Ρωσία*, латинною *Russia*) не перетворювала його фіно-угорське і татарське населення на етнічних слов'ян.**

На думку сучасних російських істориків, ще одним важливим доказом тотожності середньовічної Московії і Київської Русі можна вважати спільну мову, якою розмовляли представники православної

московської і литовської еліт. Цю мову дипломат Павло Іовій у своєму описі назвав «*іллірійською*»³⁰. Він відзначав, що у будинках московської знаті бачив багато книг, написаних цією мовою. Зауважимо, що тут йдеться саме про церковнослов'янську мову. Будучи освіченим священнослужителем, Павло Іовій знав, що церковнослов'янська мова була основою канонічного православного богослужіння у Київській Русі, а пізніше стала застосовуватися також і у православної літургії Московії³¹.

Відомо, що ця мова, якою спілкувалися середньовічні православні московська і литовська еліти, є давньоболгарською³². Як зазначив історик А. Бумблаускас в Московії «*довгий час... залишалася єдиною тільки писемна традиція болгарського походження, тоді як у ВКЛ сформувалася цілісна альтернативна писемна традиція...* Тоді як «*в канцелярії правителів ВКЛ почала домінувати мова, що її іноді називають «староукраїнською»*»³³, тобто мова мешканців колишньої Русі з центром у Києві.

Таким чином, церковна мова православної літургії перетворилася у літературну і розмовну мову насамперед для вузького кола освіченої московської середньовічної еліти. **Але це не дає підстав російським історикам стверджувати про національно-культурну тотожність московитів, які в побуті спілкувались неслов'янськими мовами, із русичами – майбутніми українцями.**

Тепер зрозуміло, чому у дипломатичних документах мешканців тогочасної Московії згадували саме як московитів, або *москалів*. В російській історіографії пізніше було сформульовано ідеологему про образливість вживання терміну «*москаль*», та про його штучне походження від українських націоналістів. Так у радянській лінгвістиці слово «*москаль*» позначалося як: «*Шовинистическое прозвище, прилагавшееся жителями Украины и Белоруссии к русским, представителям Московского государства, а также к солдатам*»³⁴.

Насправді термін «*москаль*» активно вживалося іноземними правителями багатьох середньовічних країн при згадуванні мешканців Московської держави. Наприклад, у розпал Лівонської війни Речі Посполитої проти Московії, польський король Сигізмунд II Август у листі до англійської королеви Єлизавети I від 6 грудня 1569 року, закликав її припинити будь-які економічні зв'язки із «*Москалем*» Іваном IV Грозним після взяття ним Нарви у 1558 році: «*Мы знаем и достоверно убеждены,*

³⁰ Pauli Iovii Novocomensis... Указ. соч. 1836, Т. 1. С. 586.

³¹ Там само.

³² Соболевский А. И. История русского литературного языка. 1980. С. 23.

³³ Бумблаускас А. Православ'я і «висока» культура ВКЛ. Вказ. праця. 2016. С.12.

³⁴ Толковый словарь русского языка: в 4 т. / Под ред. Д.Н. Ушакова. Т. 2. 1938. С. 1040.

²⁸ Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Вказ. праця. С. 74-75.

²⁹ Pauli Iovii Novocomensis... Указ. соч. 1836, Т. 1. С. 576.

что враг всякой свободы под небесами. Москаль, ежедневно усиливается по мере большего подвоза к Нарве разных предметов.... И мы хорошо знаем, что вашему величеству не может не быть известно как жесток сказанный враг, как он силен, как он тиранствует над своими подданными и как они раболепны перед ним»³⁵.

Далі польський король попереджав англійську королеву про підступність царя-Москаля: «Москаль, тцеславясь тем, что ему привезли эти предметы из Нарвы, и усовершенствовавшись в военном деле орудиями войны и кораблями – сделает этим путем нападение на христианство, чтобы поработить и истребить все, что ему воспротивится...»³⁶.

Термін «москаль» також вживався у листуванні між керівниками Гетьманщини і урядовцями Московії під час Визвольної війни Б. Хмельницького проти Речі Посполитої. В одному з листів від 5 червня 1650 року полтавський полковник М. Пушкарь повідомив білгородському воєводі І. Пронському про те, що він не може видати втікача-москаля без дозволу Богдана Хмельницького: «...Прислал ты ко мне воевода в Полтаву станичного голову Епифана со товарищи для сыску москаля Мишки, что сбежал с Белгорода, воровство сделал. Есть у нас тот москаль Мишка, но я не могу без розказания его милости пана гетьмана выдать...»³⁷.

Як бачимо, у листуванні житель Московії позначений як *москаль*, причому білгородський полковник без обурення сприймає термінологію, яку гетьманський полковник використовує у своєму посланні. В листі від 29 червня 1651 року, полтавський наказний полковник П. Яковенко вимагав у каменського воєводи Ф. Арсенєва припинення пограбувань, здійснених москалями у прикордонних районах: «И не кажи вашим людям воровства чинить, чтоб москали чинили, и я вашим москалям и людям вашим буду казать всякой дурки подлинной не чинити...»³⁸. Найцікавішим у цій переписці є те, що москалі «*весь час учиняють дурку*», тобто крадуть, грабують, їх розшукують, а вони біжать в Україну і в її землях ховаються. Тому, як зазначав відомий письменник В. Даль, в Україні термін «москаль» з часом набув негативного відтінку й вживався у значенні «*шахраювати, обманювати у торгівлі*»³⁹.

Наприклад В. Даль наводить декілька цікавих прислів'їв: «*от москаля хоть полу отрешь, да уйди; кто идет? Черт. Ладно абы не москаль; с москалем дружи, а камень за пазухой держи; мутит, как мос-*

каль на селе; знает москаль дорогу, а спрашивает»⁴⁰. Цим пояснюється, чому пізніше, в українських приказках та прислів'ях образ «москаля» не безпідставно був маркований підкреслено негативно, і через це почав сприйматися росіянами як гостра образа: «*Москаль ликом в'язаний, у ликах ходе та й всіх у ликах воде*»⁴¹. Фразеологічний вислів «*підпускати, підвозити москаля*» вживався в Україні у значенні обдурювати: «*Не слушайте, батьки, сього ледащиці: підвезе він вам москаля!.. Не москаля я вам підвіз, а роблю все по правді*»⁴².

Таким чином, ретельний аналіз географічних найменувань країн, що входили у православний простір з назвою «Русь», а також текстів листів іноземців і гетьманської старшини доводять, що Московське царство як у національно-етнічному, так і в культурно-історичному було відмінною від Київської та Литовсько-Польської Русі формацією. Тексти літературних джерел, у яких фіно-угорських та татарських мешканців Московії згадували як злодійкуватих москалів, доводять безпідставність претензій сучасної російської еліти на ідентичність із українцями.

Висновки

За результатами власного дослідження зроблено порівняльний аналіз та співставлення достовірних відомостей про пізньосередньовічні Московію, Литовсько-Руську та Польську держави, які містяться у тогочасних географічних картах, історичних та літературних джерелах.

З'ясовано, що фіно-угорські мешканці периферії Київської Русі – Залісся, наприкінці X – XI століть прийнявши християнство східного обряду, опинилися у складі православної ойкумени із православною назвою «Русь», якою спочатку опікувалася Константинопольська Патріархія, а з середини XV ст окрема Московська митрополія.

Доведено, що на пізньосередньовічних картах саме історичний простір Литовської та Польської держав репрезентував колишню слов'янську Русь, а населена фіно-угорськими і татарськими етносами Московська держава позначалася латинською мовою на мапах або світською назвою «Moscovia», або православним грецьким словосполученням «Russia alba».

З'ясовано, що термін «москаль» набув активного вжитку у листуванні між керівниками держав XVI – XVII ст. для позначення мешканців Московії та її агресивних правителів. Доведено, що експозиція Державного Історичного музею у Москві

³⁵ Хрестоматия по русской истории... Указ. соч. С. 52.

³⁶ Там само.

³⁷ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: в 3 т. Т. 2. 1953. С. 367-368.

³⁸ Там само. Т. 3. С. 88.

³⁹ Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: современное написание: в 4 т. Т. 2. 2003. С. 912.

⁴⁰ Даль В. И. Указ. соч.

⁴¹ Грінченко Б. Словарь української мови. Зібрана редакція журналу «Кієвская Старина». Томи I – IV. 1907-1909. С. 1341. URL: <http://hrinchenko.com/>

⁴² Там само.

свідчить про те, що Російська Федерація належить до країн із фальшованою історією.

Можна стверджувати, що політична еліта сучасної Російської Федерації, згадавши свою колишню державну приналежність до «руських» підданих

і, посилаючись на «спільну мову» та династичні зв'язки своїх князів із київською династією, й досі вірить у національно-культурну та історичну єдність із українцями, претендуючи також на їхні землі.

Інформація про автора:

Ніколаюк Тетяна Анатоліївна,

кандидат історичних наук, доцент,
завідувачка кафедри культури та соціально-гуманітарних дисциплін
Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури
20, вул. Вознесенський узвіз, Київ, 04053, Україна

Information about the author:

Nikolaiuk Tetiana Anatoliivna,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Culture and Social-Humanitarian Studies
The National Academy of Fine Arts and Architecture
20, Voznesenskyi desc., Kyiv, 04053, Ukraine